

УДК 364.62:364.446

СОЦІАЛЬНА ДЕЗАДАПТАЦІЯ ПІДЛІТКІВ У ТЕОРЕТИЧНОМУ КОНТЕКСТІ: СУТНІСТЬ І ПРИЧИНИ ВИНИКНЕННЯ

Швець Т.М., к. пед. н.,
доцент кафедри соціальної роботи, соціальної педагогіки та соціології
Херсонський державний університет

У статті здійснена спроба проаналізувати соціальну дезадаптацію підлітків у теоретичному контексті як соціально-педагогічну проблему. Водночас розглянуто питання сутності і причин виникнення явища «соціальна дезадаптація підлітків». Наголошено, що шкільна неуспішність як наслідок соціальної дезадаптації є однією з найважливіших причин формування порушень поведінки учнів.

Ключові слова: соціальна дезадаптація, соціально-педагогічна занедбаність, шкільна неуспішність.

В статті предпринята попытка проанализировать социальную дезадаптацию подростков в теоретическом контексте как социально-педагогическую проблему. В то же время рассмотрены вопросы сущности и причин возникновения явления «социальная дезадаптация подростков». Отмечено, что школьная неуспеваемость как следствие социальной дезадаптации является одной из важнейших причин формирования нарушений поведения учащихся.

Ключевые слова: социальная дезадаптация, социально-педагогическая запущенность, школьная неуспеваемость.

Shvets T.M. SOCIAL EXCLUSION OF TEENAGERS IN THEORETICAL CONTEXT: ESSENCE AND CAUSES

The article attempts to analyze the disclosure of social exclusion of teenagers in the theoretical context of both social and educational problems. At the same time, the issues of the nature and causes of the phenomenon of “social exclusion of teenagers”. It is noted that school failure as a consequence of social exclusion is one of the most important reasons for the formation of student conduct violations.

Key words: social exclusion, socio-pedagogical neglect, school failure.

Постановка проблеми. Серед глобальних проблем оздоровлення суспільства особливе й дуже важливе місце посідає створення й запровадження в педагогічну практику працюючої системи профілактики та корекції соціально-психологічної й шкільної дезадаптації дітей. Труднощі в спілкуванні з такими підлітками – одна з найгостріших проблем, із якою останнім часом усе частіше стикаються соціальні педагоги.

Дезадаптація підлітків – одна з найактуальніших проблем сучасного суспільства через те, що відомості щодо поширення цього явища хоча й різняться, але однаково вражають, бо кожен із підлітків – майбутнє суспільства, держави, людства загалом; тенденція до зростання дитячої дезадаптації вказує на недостатність, непослідовність і теоретичну необґрунтованість кроків, спрямованих на вирішення цієї проблеми з боку держави та суспільства [7, с. 163].

Дезадаптовані діти вимагають допомоги, підтримки, захисту інших членів суспільства. Для того щоб їх захистити, необхідно насамперед їх зрозуміти. Для соціального педагога важливим є питання: куди дитина піде вночі, з ким буде завтра, хто простягне їй руку. Соціальному педагогові потрібно встигнути першому зрозуміти проблеми цієї дитини, відгукнутися на дитяче горе.

Ступінь розробленості проблеми. На сьогодні в Україні активується увага наукового вивчення поняття «дезадаптація». Питаннями соціально-педагогічної допомоги дезадаптованим підліткам займалися вчені: С. Бородуліна, В. Бочарова, Ю. Гапон, Р. Дахно, І. Дутчак, І. Зверєва, Ю. Клейберг, Н. Максимова, З. Сливка, Т. Тупяк, С. Хлебик, М. Шакурова; до проблем «дітей вулиці» зверталися О. Гуляр, З. Зайцева, Т. Зайчевська, А. Зінченко, А. Капська, Н. Максимова, Л. Моруга, С. Новік, О. Самолова та багато інших.

Отже, у суспільстві повинна приділятися увага дезадаптації підлітків і вчасно проводитись методика визначання рівня дезадаптації задля запобігання їй.

Мета статті – розглянути теоретико-методологічні засади проблеми соціальної дезадаптації підлітків.

Виклад основного матеріалу. Шкільна дезадаптація – це утворення неадекватних психологічних механізмів пристосування дитини до школи у формі порушень навчання й поведінки, конфліктних стосунків із найближчим соціальним оточенням, психогенних захворювань і реакцій, підвищеного рівня тривожності, порушень в особистісному розвитку [2].

Вивчення наукових джерел дало змогу встановити, що багато дослідників розгля-

дають фактори й умови, що призводять до ситуації дезадаптації. Так, серед численних факторів, які впливають на зниження рівня адаптації дітей і підлітків до соціуму, науковці виділяють сукупність педагогічного й, власне, шкільного впливів, яким належить провідна, вирішальна роль (Г. Кумаріна); проблеми, пов'язані з неуспішністю дитини в основному виді діяльності в період становлення характеру й у навчанні (Б. Алмазов, С. Белічева, І. Невський).

Дезадаптація трактується науковцями як процес, пов'язаний із переключенням із одних умов життя й, відповідно, звиканням до інших (Л. Бережнова). Учені: М. Вайнер, Ю. В'юнкова, І. Дем'янова, Л. Дзюбо, Г. Кумаріна, Н. Максимова, Р. Овчарова та інші – доводять, що діти відчувають стан дезадаптації під час систематичного шкільного навчання, причому вже на ранніх його етапах. Серед найбільш універсальних виявів дезадаптації називають емоційні порушення, невротичні реакції і стани (Т. Борисова, Н. Заваденко, А. Петрухін, Н. Мангеліс, Н. Суворіна, Т. Успенська).

До соціальних передумов належать такі: стійкість соціальних стандартів поведінки учня в школі, часту зміну шкіл (наприклад, у родинях військових), надмірну перевантаженість шкільної програми через психофізіологічні особливості дитини (О. Корнеєв).

До соціальних факторів належать також сімейні (конфлікти, алкоголізм, рання психологічна депривація) та шкільні (конфлікт із педагогами, невраховання ними особистісних рис дітей, неприйняття в колективі однокласників) (І. Калачева) тощо.

Педагог М. Ісаченкова як передумову дезадаптації виділяє соціально-педагогічну занедбаність. У зв'язку із соціальним неблагополуччям зростає кількість дітей, що виховуються в умовах емоційної депривації, гіперопіки, бездоглядності, а нерідко й жорстокої поведінки. Батьки в таких випадках не несуть ніякої відповідальності за навчання та виховання своєї дитини. Цинізм, брутальність, незацікавленість і негативний соціальний приклад батьків негативно впливають на дітей, затримують і спотворюють їхній своєчасний морально-етичний і духовний розвиток, формування трудових і вольових установок.

Як одну з основних груп дітей, найбільш схильних до дезадаптації, Н. Максимова також розглядає педагогічно занедбаних учнів. Вона визначає педагогічну занедбаність як стійкий стан, що зумовлює властивість особистості підлітка, для якого характерна суперечливість розвитку:

а) непродуктивність, утрудненість діяльності й взаємин;

б) особливості поведінки, що виражаються в реакціях чи імітації наслідування негативним прикладам, реакціях компенсації чи заміщення своєї неспроможності в діяльності й відносинах із навколишніми, реакціях захоплення грою чи задоволення інших позитивних інтересів і схильностей у нерозумних межах, реакціях пристосування чи підпорядкування думці інших, реакціях виходу з-під опіки, позбавлення самостійності, насильства над особистістю, несприятливої психічної обстановки в родині;

в) домінуючий емоційний стан негативного характеру, що дезорганізує підлітка, робить його педагогічно важким [5, с. 136].

Отже, стійка шкільна неуспішність є однією з найважливіших причин формування порушень поведінки учнів. Проблеми важковиховуваності та труднощів у навчанні (Н. Вострокнутов, Н. Максимова, Р. Овчарова, В. Оржеховська); медико-біологічні, патохарактерологічні й соціопатичні дисфункції ускладнюють процес соціальної адаптації в будь-якому віці (В. Арбузова, О. Захаров). Період переходу молодших школярів до середньої ланки навчання, як правило, пов'язаний із певними ускладненнями як для дитини, так і для її батьків, учителів. Упродовж одного-трьох місяців відбувається процес адаптації, який не завжди позитивно позначається на успіхах дитини [3, с. 30].

До основних потреб належать такі: потреба в безпеці, фізіологічні потреби (у їжі, сні, відпочинку тощо), потреба в прийнятті й любові, у визнанні та повазі, потреба в самоствердженні, самовираженні й розвитку.

Дезадаптованість – це не процес, а стан, що виникає від незадоволення основних потреб у результаті використання неадекватних способів поведінки. При цьому виникає невроз або психопатія, що характеризується незбалансованістю на рівні організму в системі особистість-середовище. Стан балансу – це стан задоволеності потреб.

Ефективність процесу шкільної адаптації значною мірою визначає успішність навчальної діяльності, збереження фізичного й психічного здоров'я дитини [4, с. 124].

Аналізуючи педагогічну, психологічну літературу, ми бачимо, що останнім часом автори дуже часто використовують термін «шкільна дезадаптація». Термін «дезадаптація» позначає порушення пристосування організму до умов існування, передусім до соціального середовища. Шкільна дезадаптація – відмова дитини від відвідування школи, що викликана труднощами в засвоєнні програмного матеріалу, кон-

флітками з однолітками, учителями. Вона виявляється в низькій успішності, поганій дисципліні, розладі взаємин із дорослими та однолітками, появи негативних рис в особистості й поведінці, припадає саме на середні класи (10–16 років). У ході бурного росту та фізіологічної перебудови організму в підлітків може виникнути почуття тривоги, підвищена збудженість.

Нерідко симптоми дезадаптації зовні не виявляються, але дитина дуже боляче переживає всі шкільні проблеми (це супроводжується тривогою, відсутністю апетиту й розладом сну), тобто в неї спостерігаються реакція як активного, так і пасивного протесту. Це може виявитися в настороженості, невпевненості, агресивності без причини. Є різні варіанти шкільної дезадаптації. Розглянемо деякі з них.

Дезадаптація, що виникає на фоні особливостей навчального процесу підлітків. Якщо в початковій школі діти засвоюють предметний бік навчального процесу – навички та вміння, то в середній – опановують основи самостійних форм роботи, більш активно розвивають пізнавальну й інтелектуальну сфери. Коли цей процес опанування проходить важко, непродуктивно, учень починає відставати від програми. Це можна помітити на такому симптомі шкільної дезадаптації, як невстигання.

Дезадаптація як невміння довільно регулювати свою поведінку, увагу, адекватно сприймати вимоги. Такі учні виконують завдання не за власною ініціативою, а внаслідок зовнішньої стимуляції (коли їх лають, змушують). Подібне виявляється в емоційних дітей, котрі відзначаються високою чутливістю, збудливістю, неадекватністю переживань і, відповідно, реакцій. Вони зосереджуються на своїх внутрішніх переживаннях, а тому, виконуючи завдання, роблять безліч помилок, неухважні, загальмовані. Звичайно, це – наслідок сімейного виховання: «уседозволеності» чи повної «безнаглядності».

Дезадаптація як невміння дітей увійти в темп шкільного життя. Ці учні, як правило, соматично ослаблені, часто хворіють, утомлюються, невитривалі. Вони пасують перед труднощами, значно недооцінюють свої можливості. Дослідження психологів (Л. Божович, Я. Коломинського, О. Люблінської та ін.) показують, що самопочуття, активність молодших підлітків залежать від стилю взаємин, що складаються в них із учителем, батьками. Особливістю соціальної ситуації розвитку молодших підлітків є переорієнтація на групу підлітків. У зв'язку з цим характер міжособистісних стосунків набуває вирішального значення, особливо

в період їх адаптації до другої ланки навчання.

Стосунки з дорослими. По-перше, з батьками – ускладнюються. Прагнення жити за своїми правилами може призвести до зіткнення поглядів на життя підлітків і їхніх батьків, створювати конфліктні ситуації. У зв'язку з бурхливим біологічним розвитком і прагненням до самостійності в підлітків виникають труднощі у взаєминах із однолітками.

У певних педагогічних і психологічних умовах може виникнути такий стан, коли намагання та самооцінка підлітка не знижуються, незважаючи на досвід невдач, водночас дитина не може досягнути успіху, підняти свої можливості до рівня намагання. Такі випадки супроводжуються важким емоційним станом постійного незадоволення, почуттям емоційного неблагополуччя [6, с. 297].

У таких випадках заради збереження звичного задоволеного ставлення до себе підліток ігнорує свою невдачу, у нього відбувається неусвідомлене гостре відштовхування всього, що порушує його ставлення до самого себе. Думка про те, що причини невдачі можуть ховатися в особистісних недоліках, не припускається. Підліток не аналізує свої невдачі, а відкидає їх, тому в нього не з'являється прагнення подолати свої труднощі, звідси виникає почуття образи, упевненість у несправедливості оцінок і несправедливого ставлення з боку інших.

Класифікацію видів спілкування вчителів із учнями, що не сприяють адаптації до нових умов навчання, пропонує болгарський учений Н. Шипковенський:

– авторитарно-диктаторський: учитель «диктує» вимоги, не стимулює ініціативу й самостійність вихованців; зневажливо ставиться до дітей; учням даються грубі, образливі характеристики;

– скандальний – відзначається тим, що вчитель не стриманий, підвищує голос до крику, рідко хвалить дітей, акцентує увагу на недоліках;

– непослідовний – характеризується тим, що в учителя ставлення до дітей неоднакове: має своїх «любимчиків» і «нелюбимих учнів». З одними він уважний, чуйний, інших – не помічає, висміює їхні невдачі, протиставляє одних іншим.

Усі зазначені стилі спілкування негативно впливають на емоційний стан дітей, насамперед тоді, коли учні об'єктивно переживають деякі труднощі в навчанні.

Отже, нездоровий клімат спілкування призводить до створення різних варіантів дезадаптації й неконтактних позицій у спілкуванні (як із дорослими, так і ровесниками).

Постійні труднощі, пов'язані із засвоєнням програмового матеріалу молодшими підлітками, – одна з причин соціальної дезадаптації учнів. Усебічне вивчення особливостей психічного розвитку учнів, що погано навчаються, – спостереження за їхньою поведінкою на уроках і в позакласний час, бесіди з батьками й учителями, діагностування, детальне вивчення біографії – дало змогу виявити низку чинників, що зумовлюють відхилення в розвитку особистості дитини, труднощі в міжособистісних стосунках із однолітками.

Одним із важливих чинників формування негативних рис характеру дитини є небажання вчителя, відраза учня із низькою успішністю до будь-яких видів навчальної праці, уникання ним процесу підготовки домашніх завдань, прогули уроків, обдурювання вчителів, батьків тощо. Зрозуміло, що причин негативного ставлення дитини до навчання багато: це й недоліки дошкільного виховання в родині і дитячих садках, і педагогічний неуспіх, і некомпетентність на першому етапі навчання дитини в школі. Такі учні стають об'єктами посиленої педагогічної уваги, але упереджене ставлення вчителів до них, що виявляється в грубих зверненнях, некоректних зауваженнях, підвищенні голосу під час розмови з дітьми, відвертому обговорюванні поведінки й успішності в присутності інших школярів, систематичних скаргах батькам, ще більше загострюють проблему. Грубість, нотації, відсутність педагогічного такту, незнання психологічних і вікових особливостей дітей свідчать про педагогічну безпорадність учителя, його невміння працювати з категорією «важких» учнів.

Постійні конфліктні ситуації призводять до виявів грубості з боку учнів, демонстрації ними непокори, виклику. Зрештою, у їхньому характері закріплюються негативні риси, зокрема конфліктність, злостивість. Водночас діти з низькою успішністю потерпають від злісних ровесників, які у витонченій формі, використовуючи образливі прізвиська, ігноруючи цих дітей, знущаючись із них, також демонструють свою неприязнь. Таким способом відбувається виштовхування школярів, які погано навчаються, із соціального середовища, що посилює агресивність і дратливість останніх. Ігнорування вчителями, батьками, ровесниками цієї категорії учнів призводить до їх соціальної дезадаптації, формування в них асоціальних рис поведінки: схильності до хуліганства, бродяжництва, крадіжок. Із часом у них виробляється стійка настанова на скоєння правопорушень.

Отже, соціально дезадаптовані учні, зокрема категорія дітей із низькою успішністю, є «групою ризику», представники якої найчастіше перетворюються на неповнолітніх злочинців.

Шкільна дезадаптація – невідповідність соціопсихологічного і психофізіологічного статусу дитини вимогами шкільного навчання, оволодіння якими стає утрудненим або навіть неможливим. У результаті з'являються «педагогічно занедбані», відстаючі та схильні до конфлікту, правопорушень і асоціальної поведінки учні. Їхнє поведіння пояснюється не стільки незнанням, нерозумінням або неприйняттям загальноприйнятих моральних і правових норм, скільки нездатністю гальмувати свої афективні спалахи (афективний рівень) або протистояти впливу оточення (вольовий рівень). Такі неповнолітні за відповідної психолого-педагогічної підтримки можуть бути реабілітовані в умовах шкільного навчально-виховного процесу. Ключові фактори реабілітації: довіра, включення в корисну діяльність, пов'язану з майбутніми професійними планами, перебудова на більш емоційно теплі взаємини з учителями та однолітками [1, с. 151].

Висновки. За результатами дослідження можна визначити, що нами узагальнено вивчення проблеми соціальної дезадаптації в науковій літературі. Обґрунтованість і достовірність наукових розробок поняття «дезадаптація» забезпечується положеннями, що лежать в основі дослідження, історичним і педагогічним аналізом праць, присвячених проблемі дезадаптації підлітків, використанням відповідних методик. Проблема дезадаптації дітей і підлітків має чималу історію в плані як теоретичних розробок, так і практичного впровадження, продовжує залишатися однією з найактуальніших і в сучасному суспільстві. Незважаючи на чималу кількість досліджень окресленої проблеми, існує багато спірних питань у наукових підходах до неї та способів її вирішення.

Здійснене дослідження не претендує на остаточне розв'язання заявленої проблеми, не охоплює всіх питань, пов'язаних із вирішенням питання соціальної дезадаптації підлітків, досвід чого має стати основою у вирішенні проблем ресоціалізації підлітків із відхиленнями в поведінці на сучасному етапі розвитку суспільства. З урахуванням цього перспективні напрями подальшої роботи вбачаються в пошуку, розробці та впровадженні в Україні форм і методів профілактики соціальної дезадаптації підлітків.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Архіпова С.П. Методита технології роботи соціального педагога : [навч. посіб.] / С.П. Архіпова, Г.Я. Майборода, О.В. Тютюнник. – К. : Слово, 2011. – 496 с.
2. Вовнянко Т.С. Причини успішної адаптації шестирічних першокласників у школі / Т.С. Вовнянко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://osvita.ua/school/lessons_summary/psychology/46690/.
3. Дзюбко Л. Діагностика становища особистості підлітка в структурі взаємин класу / Л. Дзюбко, В. Панок // Все для вчителів. – 2001. – № 3–4. – С. 30–31.
4. Заваденко Н. Школьная дезадаптация: психоневрологическое исследование / Н. Заваденко, В. Петрухин // Вопросы психологии. – 1999. – № 4. – С. 124–125.
5. Максимова Н.Ю. Виховна робота з соціально дезадаптованими школярами : [метод. рекомен.] / Н.Ю. Максимова. – К. : ІЗМН, 1997. – 136 с.
6. Мухина В.С. Возрастная психология / В.С. Мухина. – М. : Педагогика, 2000. – 322 с.
7. Психологическая профилактика дезадаптации учащихся / под ред. А.А. Пономаренко. – Одесса, 1988. – 163 с.